

TÖRTÉNETI IRODALOM

David Fraesdorff

DER BARBARISCHE NORDEN

*Vorstellungen und Fremdkategorien bei Rimbart, Thietmar von Merseburg,
Adam von Bremen und Helmold von Bosau.*

A BARBÁR ÉSZAK

*Elképzelések északról és az idegenség kategóriái Rimbart, Merseburgi Thietmar,
Brémai Ádám és Bosau Helmold művében.*

Akademie Verlag, Berlin, 2005. 415 o.)

A barbár Észak című könyv eredetileg doktori értekezésnek készült. Szerzője, David Fraesdorff jelenleg a hamburgi egyetem munkatársa. Értekezését 2003/2004-ben fogadták el Hamburgban. Fraesdorff műve könyv formájában 2005-ben jelent meg az *Orbis mediaevalis* sorozat ötödik köteteként. A sorozat kötetei sokban gazdagíthatják a középkori világról, gondolkodásmódról való ismereteinket.

Fraesdorffnak nem az volt a célja, hogy Észak-Európa történetét megírja. Azt mutatja be, hogy a 9–12. századi krónikások milyenek látták Északot. Megtudhatjuk, hogy a kor Észak-fogalma más volt, mint a mostani. Ma elsősorban Skandináviát tekintjük Északnak, a 9–12. században azonban az Elba és Odera közti szlávokat, sőt a ruszokat is északiaknak tekintették. Tehát olyan területeket is északhoz soroltak, melyeket ma inkább északkeletinek mondanánk. Ez a fajta Észak-felfogás Fraesdorff szerint a 9. század elejére alakult ki, és a 12. századig élt tovább. Ebben az időszakban az „észak” nem egyszerűen földrajzi kifejezés volt, hanem vallási, kulturális fogalom is. A korszak elején pogány vidéket értettek alatta, később már inkább vad, műveletlen területet jelentett.

A szerző megismertet minket az Észak-fogalom történetével az antikvitástól kezdve. Megtudhatjuk, hogy a görög és latin szerzők egyaránt kétféle fogalomcsoportot használnak az „észak” jelölésére. Az egyik fogalomcsoportba csillagászati kifejezések tartoznak. Ilyen a görög *arktosz*, vagyis 'medve'. Latin megfelelője a *septemtrio*, illetve *septentrio* (*septem triones*), ami 'hét cséplő ökör' jelentéssel bír. Mindkét kifejezés az általunk Göncölszékér néven ismert csillagképre utal. A másik fogalomcsoportba tartozó szavak az északi szélre vonatkoznak. Ilyen a görög *boreasz*, latinul *aquilo*. Az említett kifejezések közül az *arktosz* és *septemtrio* a valódi északot jelölik, a *boreasz* és az *aquilo* inkább az északkeletet (38–39).

A csillagászati északot jelölő kifejezések az antik forrásokban semleges tartalmúak. Az 'északi szél' jelentésű kifejezések azonban negatív töltésűek, mert az északi szél sötét felhőket, hideget és vihart hoz. A Bibliában többnyire negatív jelentésben tűnik föl az észak. Ezekben a helyeken a Vulgata az *aquilo* kifejezést használja. A Bibliát olvasó középkori ember számára tehát az *aquilo* eleve negatív tartalmú kifejezésnek számított (40–43.).

Fraesdorff ismerteti az Északról való földrajzi felfogások történetét. Bemutatja, mit tudtak az északi tájról az antik szerzők (46–53.). Ír a 8. századi *Germania*-fogalomról, mely a későbbi Észak-fogalom előképének tekinthető. Germánián akkor a Rajnától keletre eső területet, Európa északi, északkeleti részét értették, ahol pogányok éltek. Amikor Nagy Károly idején a frank birodalom határa kitolódott az Elbáig, a skandináv és szláv területeket még nem tekintették együvé tartozónak. A változás 822-től követhető nyomon. Ebo, reimsi érsek ekkor kapott megbízást Jámbor Lajos császártól, majd 823-ban I. Paszkál pápától az északi népek megtérítésére. Későbbi források már a dánok, svédek és szlávok megtérítésére szólítanak fel. I. Paszkál bullája után, a hittérítés kezdeteitől egységes Északról beszélhetünk, mely a skandináv és szláv területeket is magában foglalja (53–68.).

Fraesdorff rámutat arra, hogy a frank birodalom határai egyúttal a kereszténység határait is jelentették. A birodalom felbomlása után tovább élt az összetartozás tudata. Az Elbán túli területet már pogánynak, idegennek érezték. Ez is magyarázhatja, hogy a skandináv és szláv területe-

ket összefoglaló *aquilo*-fogalom olyan sokáig fennmaradt. A szerző ismerteti Skandinávia és a szláv területek közti kulturális, gazdasági kapcsolatokat is (68–82.).

Kirajzolódhat előttünk a korabeli ember fejében élő térkép: Thietmar püspök egy Chemnitz környéki helyre is használja a *septentrio* kifejezést; Brémai Ádámnál az Elba a szláv területek déli határa, a Balti-tenger nála Jütlandtól nem keletre, hanem északra fekszik; Helmoldnál már megjelenik a maihoz közelebb eső égtájhasználat is (82–111.).

Figyelemre méltó, hogy a Brit szigetek nem tartoztak a kor felfogása szerint az Észak területéhez, ellenben Izlandot, Grönlandot, a mesés Winland szigetet azonban Brémai Ádám *észak*-hoz, *aquilo*-hoz sorolja mint missziós területeket (101–104.). Fraesdorff azt is megmagyarázza, miért nem tagolták az északkeleti, szláv területeket a Kelethez, az *oriens*-hez: a korabeli szerzők ugyanis azt szent égtájnak tartották, ezért óvakodtak attól, hogy a pogányok földjét oda sorolják. Inkább nevezték azt is Északnak, hiszen ez a kifejezés a Bibliában is többnyire baljós tartalmú. Amikor az északkeleti népek is kezdtek keresztény hitre térni, órájuk is alkalmazni kezdték a Kelet, *oriens* kifejezést (104–113.).

A szerző általános képet ad az égtájról való ókori és középkori felfogásokról. Megtudhatjuk, hogy a dél és a kelet pozitív tartalmú, az észak és a nyugat többnyire baljóslatú kifejezésnek számított. A korai középkorban is ilyen értelemben használták az *aquilo* ('észak') szót, de még nem vonatkoztatták népekre. A 8. század végétől kezdik a vikingekre alkalmazni, 822-től pedig a skandinávokat és szlávokat egyaránt beleértik az *aquilo* fogalmába (114–129.).

Fraesdorff ezen bevezető fejtegetések után kezd bele a címben megjelölt művek részletes vizsgálatába. Arra keres választ, hogy Rimberr, Thietmar, Ádám és Helmold milyen kifejezéseket használ az Észak megjelölésére, és azok milyen töltetűek. Ezekben a fejezetekben röviden ismerteti az egyes szerzők életrajzát is. Rimberr, hamburg-brémai érsek elődjének, Ansgarnak életrajzát írta meg. Művében élesen elkülönül egymástól a keresztény világ és a pogány Észak. Ezért a lehető legnegatívabb kifejezéssel, az *aquilo* szóval jelöli a pogányok földjét (130–134.).

Thietmar merseburgi püspök 1012-től haláláig, 1018-ig írta krónikáját. Amikor a pogány elbai szlávokról ír, az *aquilo* szóval élve 'északiak'-nak nevezi őket. Thietmar művében azonban értékmentes kifejezés is előfordul az Észak megjelölésére: amikor egy olyan eseményről ír, mely a mai Szászország területén történt, *pars septentrionalis*-nak nevezi a helyet, s amikor a földrajzi értelemben vett északi égtájról ejt szót, az *arctos* és *septentrio* kifejezést használja (135–143.).

Brémai Ádám 1075/1076 körül írta krónikáját. Az *aquilo* kifejezést egyrészt az egyházmege missziós területére használja, de ugyanezt a szót alkalmazza akkor is, amikor az „északi népek vadságá”-ról, és az „északi királyok”-ról ír. Értékminősítés nélkül, földrajzi értelemben 21-szer fordul elő nála az *aquilo*. Ebben a jelentésben azonban gyakrabban használja a *septentrio* kifejezést (26-szor). Előfordul nála az az *arctos* szó is, ami itt nem annyira a pogány vidék megjelölésére, inkább a hideg, távoli tájra vonatkozik. Földrajzi értelemben, értékmentesen gyakran előfordul nála a *boreas* szó is, ami Thietmarnál még nem kerül elő. Ádám az „Észak”-ot egységes missziós területnek tekinti, de megkülönbözteti az ott élő három nagy népcsoportot: a skandinávokat (*populus pyraticus*), az Elbán túli szászokat és a szlávokat. A skandináv népeken belül különbséget tesz a dánok, svédek, norvégok között, és ír az izlandiakról és a grönlandiakról is (144–157.).

Bosau Helmold a 12. század második felében írta művét Szlávok krónikája címmel. Elsősorban azokkal a szlávokkal foglalkozik műve, akik északkeleten laknak. Ezért figyelemreméltó, hogy a krónikában alig fordul elő olyan kifejezés, mely a csillagászati északra vonatkozik. Az *arctos* egyáltalán nem fordul elő Helmoldnál, a *septentrio* csak háromszor, s ezeket a részeket is közvetlenül vagy közvetetten Ádámól vette át. Helmold főképp az *aquilo* és *boreas* kifejezéseket használja, melyek eredetileg az északkeletre vonatkoztak. Fraesdorff megjegyzi, nem dönthető el, hogy tudatos volt-e ez az eljárás Helmoldnál. A pogány Északra az *aquilo* szóval utal Helmold. A *boreas* kifejezést akkor használja, amikor semleges értelemben ír arról a területről, amit máshol *aquilonak* nevez. Helmold is három egységre különíti észak népeit: szlávokra, Elbán túli szászokra és dánokra. A skandináv népek közül csak a dánokat említi. Ha politikai szempontból tárgyal egy népcsoportot, *populus*-ként említi őket, vallási, kulturális értelemben a *gens* kifejezést használja (157–168.).

A könyv második felében Fraesdorff azt vizsgálja, melyek azok a szempontok, amelyek alapján az Észak a négy szerző számára idegennek számított. Jerzy Strzelczyk alapján vallási, kulturális, politikai és etnikai idegenséget különböztet meg. Tisztázza, mit jelentett az idegenség

az antikvitásban és a középkorban, végigvezet a *barbarus* és a *paganus* szavak jelentésének történetén, s ezt követően fog neki a négy mű elemzéséhez (179–200.).

Rimbertnél a vallási és a kulturális-politikai idegenséget vizsgálja Fraesdorff. Rimbert szembeállítja a keresztény és a pogány világot. A pogányságot a hideg jellemzi, a kereszténységet a hit melege. A pogányság ellenállását a kereszténységgel szemben a keresztények bűneire vezeti vissza. Rimbert a pogány vallások isteneit az ördöggel azonosítja (201–213.). Amikor olyan értelemben szól az északiakról, mint megtérítendőkről, *gentes*nek nevezi őket, amikor azt emeli ki, hogy a keresztényekre veszélyesek, a *paganus* kifejezést használja. Használja a *pyratus* és *barbarus* kifejezéseket is (213–219.).

A Thietmar-krónika elemzésénél vallási, valamint politikai és kulturális idegenséget különít el Fraesdorff. A vallási idegenség kapcsán rámutat arra, hogy Merseburgi Thietmarnál a pogányok és keresztények mellett megjelennek a hitehagyók is. Az „északról” jövő támadásokat úgy fogja föl, mint Isten büntetését a keresztények bűneiért (226–237.).

A politikai és kulturális idegenség tárgyalásánál megtudhatjuk, hogy a *barbarus* szót Thietmar nem alkalmazza, használja azonban a *pyratus*, *ferox* ('vad'), *furor* kifejezéseket. A *perfidia* szót nemcsak az északiakra, hanem az avarokra (magyarokra) is alkalmazza a merseburgi krónikás. Csak a vikingeket és az elbai pogány szlávokat nevezi „kutyák”-nak (*canes*). A „kígyó” szót is használja Északkal kapcsolatban. Bemutatja a „lengyelek zord törvényei”-t, a poroszok földjét is „zord”-nak ábrázolja. A „visszataszító Észak népei” közt említi a szkítákat. A szkítákat egyébként azon a helyen említi egyedül a krónikában (237–250.).

Brémai Ádámnál a vallási és kulturális idegenséget különíti el Fraesdorff. Szerinte Ádám az északiak vallásával szemben már nem olyan elutasító, mint Rimbert. Az északi vallások isteneit ugyan Rimberthez hasonlóan „ördögök”-nek mondja, tudja azonban, hogy a svédek a keresztény Istent is segítségül hívják. A kereszténység elterjesztése Északon meg is szelídíti a barbárokat. A barbár támadásokért, a hittérítés nehézségeiért ugyanakkor a keresztények is felelősek. Az Északot Ádám is hitelenséggel, hideggel, sötétséggel kapcsolja össze. A dél jellemzője a kereszténység és a meleg. A sötétség és hideg nála a csillagászati északhoz kapcsolódik, és nem foglalja magában a szlávok lakta földet. Ádám szerint Északon szakállasok az asszonyok. Ez is azt mutatja, hogy keménynek képzelték az ottaniakat. Az északiak továbbá nem sírnak a bűneik fölött, vagy akkor, ha meghal valakijük. Ezzel az állítással Ádám szembeállítja őket a keresztényekkel, ahol erény a könnyhullatás (252–272.).

A kulturális idegenségről szóló fejezetben Fraesdorff a következőket állapítja meg Ádám művéről. Ahhoz, hogy valakit kereszténynek számítsanak, Ádám szerint nem elég a keresztység, szükséges az annak megfelelő életvitel is. Megemlékezik a nem keresztény népek jó tulajdonságáról is, vendégszeretőknek mondva őket. Fraesdorff szerint elképzelhető, hogy a hittérítők számára így akarta vonzóbbá tenni azt a vidéket (272–290.).

Fraesdorff külön fejezetben tárgyalja, milyen antik kifejezéseket használ Ádám Északkal kapcsolatban (290–308.). A Balti-tengert „Szkíta-tenger”-nek, a körülötte élő népeket (skandinávokat és szlávokat) „szkíták”-nak nevezi. Fraesdorff végigvezet a szkíta szó fogalomtörténetén. Megtudhatjuk, hogy a görögök számára a szkíták jelentették az „északi” népet. A későbbi szerzők is szkítáknak nevezték azokat a népeket, melyek az ő számukra északon laktak. Skandinávia lakóit gótoknak is nevezi Ádám (291–297.).

Azokat a távoli vidékeket, melyeket nem ismert, amazonokkal, „kutyafejűek”-kel (*cynoccephali*), és más szörnyekkel népesítette be. Szerepelteti a *hyperboreus*okat is. Őket az antik szerzők jóságos lényekként írták le, Ádám Észak valós népeit azonosítja velük (297–318.).

Fraesdorff rámutat Ádám művének eszkatologikus vonatkozásaira. A szkítákat és gótokat ugyanis Góg és Magóg népeinek, a végítélet előhírnökeinek tekintették. Fraesdorff példákkal igazolja, hogy a 14. századig a keresztény világ mindenkori peremén élő népeket azonosították a végítélet népeivel (309–317.).

Bosau Helmold az egyetlen, akinél Fraesdorff négy idegenség-kategóriát különít el: vallási, etnikai, politikai és kulturális idegenséget. Vallásilag Helmold főleg a szlávokat tartja idegennek, s szintén démonoknak nevezi az északi vallások isteneit. A pogány Északot ő is hideggel, faggal kapcsolja össze. Fraesdorff rámutat arra, hogy Helmoldnál az erdő jelenti a pogányságot, a kulturálatlanság honát. Más középkori szerzők alapján igazolja, hogy az európaiak számára azt jelentette az erdő, amit a Bibliában a pusztát: vagyis az elhagyatott vidéket, melyben az Istenhez is közel lehet kerülni, de lehet az ördög területe is (319–333.).

Helmoldnál az etnikai idegenséget is kimutatja Fraesdorff. A szlávokról — akik közé a poroszokat is odasorolja — és dánokról ugyanis velük született tulajdonságokat állapít meg: mindkét népet vadnak ábrázolja, a dánok azonban szerinte egymással szemben is kegyetlenek. Helmold megemlékezik uganyakkor a szlávok vendégszeretetről, azonban alkalmatlannak tartja őket a kereszténység befogadására. Ez érvként szolgálhat arra, hogy német telepesekkel tegyék kereszténnyé azt a vidéket. Fraesdorff szerint Helmoldnál párhuzamosan van jelen a vallási és az etnikai idegenség: a 11. századig volt jellemző a vallási idegenség, a kereszténység elterjedésével — a 11. századtól — ennek helyébe lép a kulturális, majd a 12. századtól az etnikai idegenség is kimutatható. Arról azonban nem lehet szó Fraesdorff szerint, hogy a vallási idegenség etnikaiba csapott volna át (333–343.).

Fraesdorff értelmezése szerint a bosai krónikás politikai szempontból is elkülöníti az idegeneket. A svéd területeket *Sueonia* helyett *Suedia* néven nevezi. Ez a kifejezés már Ádámnál is előfordult, Helmold azonban elsősorban ezt a kifejezést használja erre a térségre. Tehát nem egyszerűen svédek lakta vidéket lát benne, hanem politikai egységet. Beszél keleti és déli szlávokról. A skandináv területek a hamburg-brémai érsekség misszióterületéhez tartoztak. Fraesdorff szerint a skandináv érsekségek létrejötte után Helmold már nem tekinti egységes területnek az „Észak”-ot. A holsteiniak politikai berendezkedéséről is ír a krónikás. Megjegyzi, hogy nem fizetnek tizedet, és grófi hadsereg helyett szabad sereget állítanak fel (343–348.).

A kulturális idegenségről szóló fejezetben Fraesdorff a következőket veszi észre Helmoldnál: a krónikás a holsteiniakról és a szlávokról feljegyzi, hogy rabolnak, de megdicséri őket vendégszeretetükért. A kultúra Helmoldnál összekapcsolódik a vallással. A kereszténység inkább az életviteltől függ, mint a keresztvítől, ami rokon Brémai Ádám felfogásával. A bosai krónikás a kereszténység civilizációs fölényét is érzékelteti. A Balti-tenger vidékét keletről nyugat felé haladva írja le, a végén ér el saját területéhez, ahol az elbai szászok és szlávok laktak. A kereszténység és a barbárság közti ellentét ennek megfelelően nem úgy jelenik meg nála, hogy az északkeleti területet nevezi barbárnak. A barbárságot nála inkább az erdő jelképezi, ami vallási és kulturális vadságot is jelenthet (348–354.).

A magyar olvasó érdeklődéssel fedezheti fel Fraesdorff művében a magyar vonatkozású részeket, amelyek száma persze, a kötet témájából adódóan, meglehetősen kevés, de ezek is szolgálhatnak újdonságokkal. A szerző megemlíti a magyarul *Európa közepe 1000 körül* címmel 2002-ben megjelent tanulmánykötetet, mely szerinte modern szemléletet tükröz azzal, hogy a középeurópai népek múltját együtt mutatja be: az ezredforduló idején valójában a nyugati szlávokat nem tekintették együvé tartozóknak a magyarokkal (23.).

Thietmar elemzésénél Fraesdorff kiemeli, hogy a krónikás az avarokra is alkalmazza a *perfidia* kifejezést, más helyen „Isten ostorai”-nak nevezi őket (240., 246.). Fraesdorff azonban nem mondja ki, hogy az avarok Thietmarnál a magyarokat jelentik. Ez érthető, hiszen a könyv főleg az északi népekre összpontosít, a magyar olvasót azonban érdemes erre figyelmeztetni.

Amikor Fraesdorff Brémai Ádám művét tárgyalja, idézi, hogy a szlávok, csehek és magyarok sanyargatták a hamburgi egyházat. Rámutat Ádámnak arra a felfogására, miszerint a szlávok földjének déli határa Bajorország, Magyarország és Görögország (98–90.). Bosai Helmold krónikájában talál egy megjegyzést, miszerint a magyarok sem nyelvükben, sem külsejükben nem különböznek a szlávoktól (99.). Helmold itt ugyan mások véleményét közli, mégis érdekes, hogy létezett ilyen vélemény.

A szkítákról, Góg és Magóg néperől szóló rész megintcsak érdekelheti a magyar olvasót, hiszen ezeket a népeket szokás volt kapcsolatba hozni a magyarokkal. Fraesdorff rámutat arra, hogy a szkítákat valaha eszményi népnek képzelték el. A barbár támadások hatására ez a kép megváltozott. Fraesdorff idéz egy szöveget Szent Ambrustól, aki szerint a szkíták előbb „jó emberek” voltak, később váltak „emberevők”-ké (291–292.). Fraesdorff nem említi, a recenzens azonban nem hagyhatja szó nélkül, hogy a magyar Anonymus Gestájában hasonló gondolatokat találunk. A végítélet népeinél Fraesdorff megjegyzi, hogy a 10. században a magyarokat is a végítélet népének tartották (314.).

Fraesdorff könyvének fő újdonságát annak bizonyítása jelenti, hogy a 9–12. században Európa északkeleti részét is az „Észak”-hoz sorolták. Fraesdorff felhívja a figyelmet: 19. századi forrásokban is előfordul, hogy Kelet-Európa részeit Északhoz sorolják. Kelet-Európa történetének kutatói, valamint a germanisták és skandinavisták ennek tudatában is vannak, ők azonban ezt az Észak-felfogást a humanista forrásokon keresztül az antik korra vezetik vissza (23–24., 362–363.).

Fraesdorff műve igen alapos, újszerű és aprólékos munka. Elsősorban Észak-, illetve Kelet-Európa kutatói forgathatják haszonnal. Fogalomtörténeti áttekintéseit azonban más témakörök művelői is hasznosíthatják. Módszere pedig tanulságos lehet mindazoknak, akik az idegenséget kutatják.

Halmágyi Miklós

Hatházi Gábor

SÍROK, KINCSEK, REJTÉLYEK

Híres középkori régészeti leletek Kiskunhalas környékén

Kiskunhalas, Thorma János Múzeum – Halasi Múzeum Alapítvány, 2005. 224 o.

Hatházi Gábor eddigi tudományos munkásságában komoly szerepet kapott a kunok kutatása. Gondoljunk csak a 2004-ben a Magyar Nemzeti Múzeum gondozásában megjelent impozáns kötetére (*A kunok régészeti emlékei a Kelet-Dunántúlon*), vagy a különböző folyóiratokban olvasható cikkeire, illetve tanulmányaira. A Sírok, kincsek, rejtélyek könyvcím és a sokat sejtető címlap azonnal felhívja a figyelmet, hogy jelen esetben sok pompázatos tárgyra számíthatunk. Az alcím tovább erősíti ezt a gondolatot: Kiskunhalas környékének régészeti emlékei nem ismeretlenek a múzeumokat látogató nagyközönség számára.

A *Bevezető*ben a szerző röviden összefoglalja a kötet megjelentetésének a legfontosabb okait. Az eddigi kutatások egyértelműen rávilágítottak, hogy a Dél-Kiskunság környéke különleges helyet foglal el a magyar régészeti örökségben. A könyv megálmodói elsősorban a szülőfölddel szerették volna a kincseket megismertetni, de — véleményünk szerint — ezt az igényt az egész országra ki lehetne terjeszteni. A szerző tisztában volt a feladat nehézségével: egy olyan művet kellett létrehozni, amely egyszerre szól a szakemberhez, ugyanakkor a nagyközönség elvárásait sem szabad figyelmen kívül hagynia. Ennek jegyében már itt olvashatunk egy rövid, a laikus számára is érthető kis összefoglalást a régész munkájáról (a jogi nyelvezetet ismerők előnyt élveznek). A „szokásos” kutatástörténetet bemutató részben a szerző kitér a területről alkotott ismeretek alakulására, a kutatásokkal kapcsolatos tévutakra és buktatókra, tiszteleg a nagy elődök ismert és kevésbé ismert tagjai előtt. Ez utóbbiak sokat tettek egy-egy kincs megmentéséért, és a szakemberekhez való eljuttatásukért.

A *kunok földjén* című fejezetben a szerző röviden összefoglalja az etnikum történetét. Kitér eredetükre, vándorlásukra, a magyarokkal való kapcsolatukra, és betelepülésükre. Hatházi a fő hangsúlyt a törzsek elhelyezkedésére helyezi, ezért alakulhatott ki némi hiányérzet politikatörténet egyes eseményeivel kapcsolatban. A szerző a 13. század második felének, és a 14. század eseményeit a későbbi fejezetekben tárgyalja. A betelepülő kunok magukkal hozták a maguk anyagi kultúráját. Ez jól kimutatható a Kiskunhalas térségében eltemetett kun arisztokrácia leleteiben.

A következő fejezet — *A Kiskunság utolsó pogányai* — már átvezeti az olvasót a konkrét sírok, kincsek világába. Itt valójában egy különleges régészeti emlékcsoportról van szó, amelynek jelentőségére már Pálóczi Horváth András is rámutatott. Ezek alapján rekonstruálni lehet a pogány hitvilágot, az egykori kun viseletet és harcászatot. Az ékszerek, ruházati kiegészítők, fegyverek fontos támpontokat szolgáltatnak a kereskedelmi kapcsolatok sokszínűségének bizonyítására. Nem mindegy azonban, hogy a leletek milyen állapotban és milyen körülmények között kerülnek elő. Ezért volt nagy jelentőségű a Csongrád megyei Csengelén feltárt előkelő kun harcos megtalálása, mivel Horváth Ferenc személyében végre egy szakértő régész vezethette az ásatásokat. A Bogárhát nevű lelőhely egyéb meglepetéseket is tartogatott a kutatás számára. A magyar falu lakói valószínűleg a tatárjárás idején hármás árok- és cölöpszerkezetű sövényfalrendszerrel övezték templomukat. A feltárt üszkös romok azonban ennek a védekezési módnak a sikertelenségéről árulkodnak. A csengelei kun előkelő viseletének bemutatásához Hatházi jól használta fel a képi ábrázolásokban rejlő lehetőségeket.

A további sírok ismertetése hasonló tematikával történik. A leletek mostoha előkerülési körülményeinek bemutatása után a „feltárás” óta eltelt kutatási eredmények ismertetése következik, közérthető nyelvezettel. A csölyösi kun előkelő sírját helyi napszámosok találták meg, de ebben sajnos sok köszönet nem volt. A munkások valószínűleg a sodronyínggel bántak el a legjobban, az értékes emlék 80 százaléka odaveszett. Ennek kapcsán fájlatja az utókor, hogy a ková-